

Faiq Ələkbəri

AMEA Fəlsəfə
Institutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru

VI Yazı

XX əsrin əvvəllərində Quzey Azərbaycanın mədəni mühitində də aktualıq kəsb edən problemlərdən mətbuat, məktəb, dil, din və digər məsələlər müfəkkirlərimizin yaradıcılığında müxtəlif istiqamətlərdə öz əksini tapmışdır.

Bu dövrdə ilk növbədə, milli məktəblərin yaranması yeni nəslin yetişməsinə mühüm rol oynadı. 1914-cü ildə Bakıda 12 rus-tatar məktəbi (3-ü qadınlar üçün) var idi ki, burada təhsil alan 2.482 şagirdən 299 nəfəri qız idi. Eyni məktəblər Şuşa, Şamaxı (1906), Nuxa, Dərbənd (1907), Lənkəran (1911), Salyan (1912) və başqa yerlərdə fəaliyyət göstərirdi. 1912-ci ildə verilmiş məktəb əsasnaməsinə görə şəhər məktəbləri yuxarı ibtidai məktəblərə çevrildi. 1914-cü ildə Gəncədə, 1916-cı ildə Bakıda müəllimlər seminariyası fəaliyyətə başladı. 1915-ci il yanvarın 1-də Bakı və Gəncə quberniyalarında Xalq Təhsil Nazirliyinin sərəncamında 103 şəhər və 609 ibtidai kənd məktəbi var idi. Bu məktəblərdə 46.530 şagird təhsil alırdı ki, onlardan 1.427 nəfəri qız (28,3 faiz) və 15.776-sı (34 faiz) azərbaycanlı-türk idi.1 Azərbaycanca bu cür məktəblərin açılması əhəlinin maariflənməsi və bunun da məntiqi nəticəsi olaraq öz milli kimliyini dərk etməsi istiqamətində mühüm təsir göstərdi. Halbuki çar Rusiyası bütün vasitələrlə milli məktəblərin yaranmasının qarşısını almağa çalışmışdı.

XX əsrin əvvəllərində Quzey Azərbaycanda yaranmış məktəblərin, müəllimlərin qarşısında duran vəzifələr mətbuatda və müvafiq toplantılarda müzakirə olunurdu. Xüsusilə, inqilab illərində müəllimlərin 1906-cı ilin avqustunda Bakıda I qurultayının keçirilməsi Azərbaycanın mədəni mühitində çox bir mühüm hadisə oldu. H.Zərdabının sədrliyi altında keçirilən qurultay hamının pulsuz təhsil alması prinsipini əsas götürərək, xalq məktəbinin konkret inkişaf proqramını qəbul etdi. 1907-ci ilin avqustunda Bakıda keçirilmiş II Azərbaycan müəllimlər qurultayında isə ərəb əlifbasının çətinliyi və onun dəyişdirilməsi problemi qaldırıldı. Ancaq qurultay iştirakçılarının çoxu bu layihəni qəbul etmədilər.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ictimai həyatında mədəni-maarif cəmiyyətləri olan "Müsləman xeyriyyə cəmiyyəti", "Nicat", "Nəşri-maarif", "Səadət", "Qeyrət", "Səfa" və başqaları da milli oyanışda mühüm rol oynamışlar. "Nəşri-maarif", Bakı müsəlman maarif cəmiyyəti "Nicat"ın fəaliyyətlərində kitabxanaların təşkilinə, ana dilində qəzet və kitab nəşrinə lazımi fikir verirdi. "Səadət" və "Səfa" maarifçi cəmiyyətləri isə müsəlmanların maariflənməsində, uşaqların təhsilində mühüm rol oynayırdılar.

Milli mətbuata gəlincə, 1890-cı illərdə və XX əsrin ilk illərində Şimali Azərbaycanda yalnız rus dilində qəzetlər – "Kaspi", "Bakinski vedemosti",

"Baku" və başqa mətbu orqanlar nəşr olunurdu. "Bu qəzetlərin burjuva ideya istiqamətli olmasına baxmayaraq, onlarda Azərbaycanın sosial-iqtisadi və mədəni həyatının bəzi məsələlərinə qabaqcıl nöqtəyi-nəzərlə yanaşan məqalələr də nəşr olunurdu". 4 Türk dilində mətbuatın yenidən nəşrinə çar Rusiyası yalnız 1903-cü ildə icazə verdi ki, bu da Tiflisdə M.Şaxtaxtı tərəfindən təsis edilən "Şərqi-Rus" qəzeti idi. 1905-ci ildə "Şərqi-Rus" qəzeti bağlandıqdan sonra bu qəzetin mətbəəsini C.Məmmədquluzadə və Ömər Faiq Nəmanzadə alaraq "Qeyrət" nəşriyyatı adlandırmış və 1906-cı ildə Tiflisdə "Molla Nəsrəddin" satirik jurnalının təməlini qoymuşlar.

XX əsrin əvvəllərində elmi-fəlsəfi və tənqidi-publisistik ədəbiyyatın inki-

başqaları mühüm rol oynamışlar. Bakıda nəşr olunan "Kaspi", "Həyat" qəzetlərinə və "Füyuzat" jurnalına redaktorluq edən Ə.Hüseynzadə 1900-ci illərdə yazdığı əsərlərində, o cümlədən 1906-cı ildə yazdığı "Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir" silsilə məqalələrində türkçülük və islamçılıq ideyalarını təbliğ etmişdir.7 Ə.Ağaoğlu 1908-ci ilin əvvəllərində "Kaspi"də nəşr olunan "Materializmin tentənəsi və əsassızlığı" məqaləsində fəlsəfədə materializm cərəyanının əsassızlığını sübut etməyə çalışırdı. İslamçılığın və türkçülüğün inkişafında müstəsna xidmətlər göstərən Ağaoğlu "Həyat", "Kaspi" və başqa qəzetlərdə xalqın milli şüurunun oyanması, milli özünüdərk istiqamətində məqalələr yazır və ilk islami ehkamlara emel olunmasını vacib sayırdı.

Sina, Fərabî, Mahmud Şəbüstəri, Bəna, Helvetsi, O.Kont, Nitsşe, Eynşteyn, Şopenhauer və başqa dünya müfəkkirlərindən sitatlar gətirilərək, şərhlər veriliirdi. Məsələn, "Şələlə"də "Fəlsəfeyi-cədlə nəsil zühur etdi", "Fəlsəfenin ruhi-əçvama təsiri" və bu kimi yazılar dərc olunub. "Şələlə" jurnalına verdiyi "Fəlsəfeyi-müsbətə və əfkari-fənniyyədə yeni inqilabl" adlı məqalədə A.Rüfətov yazırdı ki, "bugünkü bilik aləmində hakim mövqə qazanmış fəlsəfə" pozitivizm və Maxın fəlsəfəsidir.

"Şələlə", "Məktəb", "Dirilik", "Yeni Füyuzat" kimi jurnallarda subyektiv-idealizmi empirikritisizm fəlsəfəsi, pozitivizm fəlsəfəsi, Maxın fəlsəfəsi ilə bağlı məqalələr nəşr olunurdu. Bu məqalələrdə Leninin 1909-cu ildə nəşr olu-

zet-jurnallarda ifadə edirdilər. Məsələn, "Bakinskiye vesti" qəzetində, Leninin "Materializm və empirikritisizm" fəlsəfi əsəri materialist mövqədən yüksək dəyərləndirilir, maxizm fəlsəfəsi isə tənqid olunurdu. Cəmiyyətin həyatında və inkişafında həlledici qüvvə kimi sinfi mübarizəni irəli sürən marksistlərə görə, fəhlə və kəndlilərin partiyası-sosial-demokrat öz fəaliyyətini cəmiyyətin tarixi gedişi ilə uzlaşdırmalı, onun istiqamətini və mənafeini hər şeydən üstün tutmalıdırlar.

Cümhuriyyət dövründə mədəni mühitə qısaca nəzər salsaq görürük ki, Xalq Maarif Nazirliyinin təsis edilməsindən sonra bütün ibtidai məktəblərdə təhsil Türk dilində aparılmağa başlamışdır. İbtidai sinif müəllimləri hazırlamaq üçün Bakı, Gəncə, Qazax və

Quzey Azərbaycanda Milli Azadlıq Hərəkatının Türkçülük və Azərbaycançılıq fəlsəfəsi (1901-1920-ci illər)

şafında maarifçi-demokratik ediblərdən C.Məmmədquluzadənin "Poçt qutusu", "Ölümlər", Sabirin "Hop-hopnamə'si" (1912), N.Nərimanovun "Nadir şah", Ə.Haqverdiyevin "Pəri cadu", "Ağa Məhəmməd şah Qacar", "Xəyalat", "Cəhənnəm məktəbləri", M.S.Ordubadinin "Bədbəxt miyonçu" romanı, Ə.Qəmküsarın, N.Vəzirovun feyletonları mühüm rol oynamışdır.

Həmin dövrdə azərbaycanlı-türk sosial-demokratlar "Hümmət", "Dəvət-Qoç", "Bakinski raboçi", "Təkamül", "Yoldaş" və başqa mətbu orqanlarında çıxış etdikləri halda,5 milli-demokratik ideyaların (türkçülük, islamçılıq və müasirçilik) daşıyıcıları da "Həyat", "İrşad", "Yeni irşad", "Kaspi", "Tərəqqi" və başqa qəzetlərdə fikirlərini təbliğ edirdilər. "Başda Əlimərdan bəy Topçubaşov, Əhməd bəy Ağaoğlu, Əli bəy Hüseynzadə və bilavasitə Azərbaycan mətbuatının ağsaqqalı və yaradıcısı Həsən bəy Zərdabi olmaq üzrə, Qərbi Avropa mədəniyyəti məktəbi keçmiş milli açıqfikirli ziyalılardan yaratdıqları milli mətbuatda dəxi gənc Rəsulzadə də iştirak etməyə başladı".

Milli demokratik və romantik ədəbiyyatın formalaşmasında "Füyuzat" jurnalı və "Həyat", "İrşad" qəzetlərində məqalələrlə çıxış edən Ə.Ağaoğlu, Ə.Hüseynzadə, M.Hadi, H.Cavid, A.Səhhet, A.Şaiq, A.Divanbəyovlu və

Bu dövrdə romantizmin nümayəndələrindən M.Hadlinin dərin, əhatəli fəlsəfi məqalələri, xüsusilə onun "Şüküfey-hikmət" ("Fəlsəfenin çiçəkləri"), "Firdovsi-İlahat" və digər əsərləri işıq üzünə görmüşdü. Milli-demokratik və romantik ruhu Hüseyn Cavidin "Ara" (1913), "Maral" (1912), "Şeyx Sənan" (1914), "Şeyda" əsərləri ilə yanaşı, fəlsəfenin cəmiyyətin həyatında rolundan, Qərb filosoflarından bəhs edən "Mühərribə və ədəbiyyat", "Həsbi-hal" başlıqlı məqalələri də nəşr olunmuşdu. Romantizmin digər nümayəndəsi A.Səhhet dil, millət, vətən anlayışları ilə bağlı dəyərli fikirlər söyləmişdir.

Bu dövrdə M.Ə.Rəsulzadə bəlkə də yeganə müfəkkir idi ki, ictimai-fəlsəfi fikirdə materializmle idealizm, sosial-demokrat cərəyanı ilə islam dini arasında oxşar cəhətlər tapmağa çalışıb. Onun milli məsələyə dair mülhizələri 1914-1917-ci illərdə yayınlanan "Milli dirilik", "Dirilik nədir?", "Məktəb və mədrəsə", "Getdiyimiz yol", "Bizim etiyəcəyimiz" və başqa məqalələrində şərh olunub.

Ümumiyyətlə, 1914-1917-ci illərdə "Şələlə", "Dirilik", "Məktəb" kimi məcmuələrdə fəlsəfi və ictimai fikrə aid dəyərli, maraqlı məsələlər qaldırılırdı. Bu jurnallarda fəlsəfəyə aid bir çox məsələlər müzakirə olunaraq Platon, Aristotel, Sokrat, Kant, Dekart, İbn Rüşd, İbn

nan "Materializm və empirikritizm" fəlsəfi əsəri idealist mövqədən kəskin şəkildə tənqid olunurdu. "Avropa marxistlərindən və onların rus ardıcılardan sonra yerli burjuva ideoloqları dialektik materializm dünyagörüşü üzərinə hücumlar üçün empirikritisizmdən istifadə edirdilər. Mürəccə burjuva ideologiyasının nümayəndələri onu marksizm fəlsəfəsinə qarşı qoyur, fəlsəfenin partiyallığı prinsipi üzərinə quduzcasına hücum çəkirdilər".10 Marksist-leninçilərin həyəcanlanması və təşvişə düşməsi səbəbsiz deyildi. Çünki həmin jurnallarda ("Şələlə", "Məktəb", "Dirilik", "Yeni Füyuzat") marksizmin, o cümlədən Lenin ideyalarının nöqsanlı cəhətləri aşkara çıxarılır və tənqid edilirdi. Bu isə yerli müsəlman əhalisi, xüsusilə türklər arasında marksist-leninçilərin saylarının azalmasına səbəb olurdu.

Marksizm-leninizmin Azərbaycandakı nümayəndələri (istər türk, istərsə türk olmayanlar) idealist mövqeli müəllimlərin yazdıqlarını cavabsız qoymurdu. Azərbaycanlı sosial-demokratlar (S.M.Əfəndiyev, Ə.C.Axundov, M.Əzizbəyov, M.B.Axundov, D.X.Bün-yadzadə, A.H.Rəsulzadə, H.H.Sultanov və b.) marksist-leninçi baxışlarını "Qudok", "Bakinskiye raboçi", "Bakinskiye vesti", "Bakinski proletari", "Volya", "Bakı həyatı", "Naşa jizn" və başqa qə-

başqa şəhərlərdə xüsusi pedaqoji kurslar təşkil olunaraq həmin kurslarda dərs demək üçün Türkiyədən 50 müəllim dəvət edilmişdir. Əgər Cümhuriyyət qurulan arafədə əhəlinin 6 %-i savadlı idisə, rusların işçalarına qədər savadlı insanların sayı 10 %-ə çatdı. Artıq Azərbaycanda 637 ibtidai, 23 orta ixtisas və bir ali məktəb, yəni 1919-cu ilin noyabrın 15-də fəaliyyətə başlayan Bakı Dövlət Universiteti mövcud idi. Qeyd edək ki, parlament BDU-nun yaradılması haqqında qərarın layihəsi müzakirə olunan zaman bəzi millət vəkilləri universitetin açılması üçün elmi kadrların azlığını, dərslərin rus dilində aparılmasının doğru olmamasını icdia edərək buna qarşı çıxmışlar. Ancaq Rəsulzadə bu fikirləri qəbul etməyərək müstəqil dövlətin universitetinin olmasını, çox keçmədən də dərslərin türk dilində aparılma biləcəyini əsaslandırmışdır.

Bu dövrdə "Türk ocağı", "Müsəlman Şərqi"ni öyrənən cəmiyyət", "Qurtuluş", "Yaşıl qələm" cəmiyyətləri təsis olundu. 1919-cu ilin dekabrın 7-də "İstiqlal" muzeyinin açılışı oldu və Türk dilində böyük kitabxana yaradıldı. "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Azərbaycan xalqının tarixi, siyasi və mədəni-psixoloji həyatında, o cümlədən o dövrün ədəbi-bədii fikir nümunələrində silinməz izlər buraxmışdır".

Cümhuriyyət illərində Bakı, Gəncə, Şuşa, İrəvan, Tiflis və başqa şəhərlərdə 90-a yaxın qəzet-jurnallar ("İstiqlal", "Azərbaycan", "Müsəlmanlıq", "Qurtuluş", "Övraq-Nəfisə", "Mədəniyyət", "Gəncələr yurdu", "Şeypur", "Zənbur", "Müsavat", "Bəsirət" və b.) nəşr olundu. M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu, M.Hadi, H.Cavid, M.B.Məmmədzadə, Seyid Hüseyn, H.Ağayev, Əmin Abid, Ə.Cavad, Ü.Hacıbəyli, Y.V.Çəmənzaminli, C.Cabbarlı, A.Şaiq, F.b.Köçəri, Ə.Müznib və başqa müfəkkirlərimiz mətbuatda nəşr olunan məqalələrində və ayrıca qələmə atdıqları əsərlərində milli şüurun, milli fəlsəfenin inkişafına xidmət edirdilər.13 Azərbaycan Cümhuriyyətində milli ənənələrin, ictimai ideyaların, fəlsəfi fikrin, xalqın öz ruhundan doğan milli hərəkatın qanuni yerunu kimi ortaya çıxırdı.

Cümhuriyyət dövründə marksizm-leninizm tərəftarlarından S.M.Əfəndiyev, S.A.Ağamalıoğlu, Ə.C.Axundov, R.Axundov, Ə.Qarayev, D.X.Bün-yadzadə, H.H.Sultanov və başqaları isə sosial-demokratizmi, ya da marksizm-leninizmi təbliğ edirdilər.